

Fejezetek a zsidó-magyar együttélés történetéből

I. A magyar – zsidó együttélés 1867 –ig, a polgárosodás koráig

A zsidók és keresztények közötti együttélés a kereszténység kialakulásától kezdve problémákkal van megterhelve. Ennek alapja az a középkori keresztény vallási meggyőződés, miszerint a zsidók, mint „Krisztus-gyilkos nép” „vétkükért” büntetésképp a keresztények közüli kirekesztésre kárhoztatottak. Ehhez a vallási alapú attitűdhöz járultak még gazdasági érdekkülönbségek, babonák, tévhitik is, ám a zsidóellenesség alapvetően egészen a 19. századig nem öltött sem faji, sem pedig politikai jelleget. Ezért az antiszemitizmus fogalma helyett a középkori zsidóellenességre inkább illeszthető az antijudaizmus kifejezés, noha ennek megnyilvánulási formái között fellelhetők a huszadik századi antiszemitizmus eszköztárának elemei is. (Megkülönböztetés, elkülönítés, gettózás, üldözés, gyilkos pogromok) Ami pedig a magyarság és zsidók történelmi együttélését illeti, az alapvetően beilleszkedik az európai folyamatokba, némi helyi specifikummal azonban mindig átszöve.

Magyarország területén, a római Pannónia provincia városaiban az i.sz.2 századtól kimutatható zsidó kereskedők, iparosok, de még kényszersorozott katonák jelenléte is, bár állandó letelepedettségükre a római időkből nincs bizonyíték. Ekkor a magyarok elei még messze a Kárpátoktól vándorútjukon jártak, ám vándorlásaik során a diaszpóra révén maguk is kapcsolatba kerültek zsidókkal, akik a cserekereskedelemben lehettek őseink segítségére. Valószínű, hogy a Kárpát – medencét hazául elfoglaló magyar törzsekhez is csatlakozhattak kisebb számban zsidók, hiszen a még pogány magyarokban velük szemben semmiféle előítélet, vallási elutasítás nem élt, kapcsolatukat kölcsönösen a hasznosság elve határozta meg. Ez a jó viszony a magyarság keresztény hitre térésével sem változott azonnal meg. Keresztény környezetünkben azonban már elkezdődött a zsidók üldözése, s az üldözések elől a 11. században nyugat felől, német, cseh és morva területekről askenázi (vagyis nyugati) zsidók érkeztek az őket befogadó Magyar Királyságba, s 1050 körül meg is épült első zsinagógájuk Esztergomban. A század végére azonban megjelenik a korban kötelező korlátozás is, László király 1092-es törvénye egyebek között megtiltotta, hogy zsidók keresztény feleséget vegyenek maguk mellé. Mindemellett Árpád- házi királyainkra inkább a zsidók iránti tolerancia jellemzőbb, semmint a kirekesztés. Kálmán király megvédte őket a hazánkon átvonuló kereszties csapatok öldöklésétől és kiváltságlevelet is adott számukra. IV. Béla 1251 –es „zsidó aranybullája” tovább szélesíti élet – vagyon és jogbiztonságukat, akkor, amikor Nyugat – Európa városaiból kiűzik a zsidókat, ha éppen tömegesen le nem mészárolják őket. Magyarországon ugyanekkor fontos szerepet töltenek be a gazdaság irányításában, mint a királyi jövedelmek kezelői, pénzverők, sóbányák bérlői, vámszedők, de kereskedők, iparosok és földművesek is kikerülnek közülük. A városokban, mint pl. Buda, Esztergom, Sopron, Székesfehérvár, a keresztények mellett, a városfalakon belüli „Judengassékban” (zsidó utcákban) lakhatnak, szemben Nyugat-Európával, ahol többnyire a gettókba kényszerítés az osztályrészük. Hazai élénk vallási és hitéletükről tanúskodnak a fennmaradt források, és a zsinagógáik romjai. A keresztény egyház azonban egyre inkább ellenségesen szemléli a zsidóság pozícióit, ezért II. András királyunkat előbb az 1222 –es Aranybullában, majd az 1231- es beregi egyezményben kényszerítik ideiglenesen a zsidóság lehetőségeinek korlátozására. Az 1279 –es budai zsinaton pedig megkülönböztető, ruhájukon viselendő sárga, kör alakú jel viselésére kötelezték őket.

Az Anjouk Magyarországon, a 14. században a városiasodás kedvezett a zsidóság újabb megtelepedésének. Askenázi zsidók mellett, déli területekről (Ibéria, Észak – Afrika) is érkeztek már kisebb számban ún. szefárd zsidók, bár ezekről kevés hiteles forrás maradt fenn. Hazánkban először I. (Nagy) Lajos királyunk alkalmazott drasztikus intézkedéseket a zsidókkal szemben: a keresztény hitre áttérni nem akaró zsidókat 1364 – ben kiűzte az országból. Vagyoniukat azonban nem kobozta el, s néhány év múlva vissza is fogadta őket. Mátyás idején 37 jelentősebb helységben – leginkább a szabad királyi városokban – éltek zsidók, létszámuk a szűken négymilliós országban csupán 2500 – 3000 fő lehetett, mégis a király egymilliós bevételéből évente kb. ötvenezer arany származott a zsidók által befizetett adókból. Az adók megállapításáról és behajtásáról, a kiváltságok érvényesítéséről a Budán felállított zsidó prefektúra gondoskodott országos hatáskörrel, ennek vezetője – nem természetesen (!) – maga is zsidó. Az erőskezű uralkodó halála után nehéz idők köszöntenek a zsidóságra. A vallási másság mellett az ellenszenvet az is kiváltotta irányukba, hogy pénz és uzsoraügyletek révén a zsidók jelentős vagyonra tettek szert, sok nemes és városi polgár volt eladósodva zsidó hitelezője felé. (Az, hogy a zsidók ezeken a területeken érvényesültek, nem eredendően genetikai sajátosság. Egyszerűbb oka vagyon. Zsidók a középkori feudális társadalomban sem nemességet, s így földbirtokot sem szerezhettek.) Több város polgársága pogromokkal kívánta falai közül kiűzni zsidó lakosait, s törekvésükhöz babonás vérvádak szolgáltak alapul. 1494 –ben Nagyszombat pl.14 zsidót végeztek ki, mert a vád szerint keresztény gyermek vérént ontották szertartásaikhoz. Jellemző, hogy a korszakban még az is elfogadott vélelem volt, hogy a zsidó férfiak is menstruálnak! A régi érvek mellett új elemként jelent meg a vád, miszerint a zsidók összejátszanak a keresztény magyarok ellenségével, a határainkon álló törökkel. Vádjait igazolva látták, amikor 1526 -ban a törökök bevonultak Budára. A város német és magyar lakossága ugyanis menekült előlük, ám a zsidók nem. Az ok megint csak egyszerűbb az összeesküvés – elméletnél: a zsidóknak nem volt hova menniük, a legtöbb városban már pogromok folytak ellenük. Igaz, maradniuk is felesleges volt: a szultán hajóra rakta, és birodalma belsejébe száműzte őket.

A három részre szakadt országban különböző sors várt a zsidókra. A hódoltsági területeken az iszlám hitű törökök ugyanolyan közömbösek voltak irányukba, mint a keresztények vallásával szemben, itt a zsidók szabadon élhettek, kereskedhettek, mozoghattak, nem kényszerítették őket hitük elhagyására. Erdélyben a protestáns fejedelmek szintén toleranciát tanúsítottak feléjük, noha a judaista vallást természetesen nem tekintették „bevett” (azaz törvényesen elfogadott) felekezetnek. A legrosszabb a zsidók helyzete a királyi Magyarországon volt, ahol a bigottan katolikus Habsburg királyaink áldásával folytak ellenük a vérvádak, pogromok, kiűldözések. A török kiűzése után alig találunk zsidót Magyarországon. Nagy részük a visszavonuló törökkel távozott, akik nem, azokkal a felszabadító keresztény csapatok fegyverei végeztek. Mindezek következtében létszámuk 1700 körül 4000 körül lehetett. Ezzel le is zárult a magyarországi zsidóság középkori története.

A 18. század ugyanakkor új korszak kezdetét is jelentette. E század a „lassú gyarapodás” százada, Magyarország most kezdett magára találni másfél évszázad hanyatlásából, s az újraépítkezésből a zsidóság is kivette részét. A városi kultúra lehanyatlásával ugyan a zsidóság falura szorult – a városokból a céhes polgárok védelmében ki is tiltották őket – és nyomorúságos viszonyok közé került. Megjelent a zsákos, rongyszerű, børszedő, házaló zsidó típusa, aki szinte úgy vonult be a falusi népi folklórbá, hogy még másfélszáz év múltán is velük riogatták engedetlen gyermekeiket a falusiak : „, Elvisz a zsákos zsidó ,, ,, Odaadlak a bürszedő zsidónak !” (Ez persze nem volt tudatos antiszemitizmus, de arra alkalmas volt, hogy már gyermekkorban negatív asszociációkat váltson ki már a gyermekekből a zsidósággal kapcsolatban.) A mostoha körülmények ellenére a század közepén már kb. 15 000 zsidó élt az országban, ezek harmada magyarországi születésű volt, másik harmada Morvaországból

települt be, a többiek egyéb helyekről, pl. Lengyelországból, a század vége felé pedig Sziléziából, Galíciából. Az összeírások révén képet alkothatunk arról is, hogy mivel foglalkoztak. Gazdasági mélypontjukból kitörtek, és földbírhatalmi jog híján fele továbbra is kereskedelemről élt (falusi házalók, városi boltosok, hadiszállítók), de kedvelt volt körükben a mészáros, pálinkafőző, szabó, kocsmáros foglalkozás is, és akadtak közöttük napszámosok, koldusok is. Ekkoriban leginkább a nyugati megyékben – Sopron, Nyitra, Moson, Pozsony – éltek zsidók. A felvilágosult abszolutizmus szellemében Mária Terézia és II. József már nem volt olyan szigorú velük, mint elődeik. Előbbi megtiltotta a zsidó gyermekek erőszakos átkeresztelését, a kalapos király pedig, ha a judaista vallást nem is egyenjogúsította a keresztény felekezetekkel, nagy lépéseket tett a zsidóság társadalmi egyenjogúsítása (emancipációja) irányába. A bányavárosok kivételével engedélyezte számukra a városokban történő letelepedést, a zsidó gyermekek számára keresztény iskolák látogatását, s a keresztény iskolák mellett állami felügyelet alatt álló zsidó felekezeti iskolák felállítását. Eltörölte ugyanakkor a ruházaton addig kötelezően viselt megkülönböztető jelek használatát. Másfelől 1787-ben kötelezte az addig jiddis és héber nevű zsidókat, hogy vezetéknévüket németre változtassák. (Innen a jellegzetes hangzású zsidó családnevek, ám nem mindegyik mögött rejlik valóban zsidó származás!) József idejére tehető az erdélyi zsidóság kialakulása is. Uralkodóink ugyanakkor nem csupán felvilágosodottságuk okán jártak el ilyen „nagylelkűen”, hiszen 1749 – 1846 között a zsidóknak pusztán zsidóságuk megtartásáért külön állami, ún. türelmi adót kellett fizetniük a kincstárnak, s ez bizony szép hasznot hozott az államháztartásnak. A 18. század végén a nyolcmillió ország lakosságából mintegy 90 000 volt a zsidóság száma, ezek 3 %-a élt városokban (a reformkor végén már egytizedük), ezek fele is Pest – Budán, a döntő többségük tehát még mindig falusi volt.

A reformkorban a gazdasági fejlődéssel párhuzamosan a zsidóság újabb és újabb tért hódított magának, mint állat és terménykereskedő, malombérlő. (Ekkora megye vissza pl. az Ullmann család karriertörténete is.) A politika számára is témává vált a zsidókérdés, ám nem okvetlenül a kirekesztés szándékával, mint ahogy ezt a reformkori törvények is mutatják, hanem inkább a szabályozás céljából. Eötvös József és a centralisták pedig már ekkor sürgették a zsidóság törvényi emancipációját. Azonban nem mindenki gondolkodott úgy, mint a centralisták. Főként a városi német céhes polgárság látott gazdasági riválist a zsidóságban és követelte jogaik korlátozását, sőt a városokból való kitiltásukat is.

1848/49-ben a magyarság függetlenségi harcát vívta a Habsburg birodalom ellen és küzdelme során nem feltétlenül számíthatott a vele együtt élő nemzetiségek támogatására, sőt megértésére sem. A magyar zsidók azonban szinte egy emberként álltak szabadságharcunk mellé, és hoztak úgy anyagi, mint életáldozatokat a magyar szabadságért, jóllehet a diszkriminatív szabályozás miatt a honvédseregben és a nemzetőrségben főtiszti és tábornoki rangot már nem viselhettek, s helyenként – mint Pozsonyban is – életüket követelő zsidóellenes megmozdulásokat is el kellett szenvedniük. Kossuth – valószínűleg túlzón – húszezer főre taksálta a honvédseregben derekasan szolgáló zsidók számát.

A zsidóság a reformkortól mutatott arra hajlandóságot, hogy vallását megtartva sajátjává tegye a magyar nyelvet, a magyar kultúrát, a magyar nemzeti érzést (identitást), egy szóval nem zárkózott el az asszimilizációtól, ahogy a korban mondták, „elmagyarosodástól”. Ilyen irányú törekvéseik céljából már ekkor is társadalmi egyesületeket hoztak létre. Magyarosodási hajlandóságukat és a szabadságharcban nyújtott teljesítményüket méltányolandó a Szemere – kormány 1849. július 28. –án törvényjavaslatot nyújtott be az akkor Szegeden ülésű magyar országgyűlésnek a zsidók társadalmi emancipációjáról. Az elfogadott törvény tényleges végrehajtását a világségi fegyverletétel azonban már megakadályozta. (A törvény szövegében szerepel hivatalosan először a később sokat és helyesen használt „Mózes vallású lakosok”, értsd „magyarok”, kifejezés.)

A neoabszolutizmus éveiben nem egészen fél millió Mózes vallású magyar zsidó nézett szembe az asszimiláció dilemmájával. Többségük kész volt még vallását is megreformálni a befogadás, elfogadás érdekében, elhagyni azokat a mózesi törvényeket, amelyek ütköztek a modern állam és gazdaság érdekeivel. Belőlük alakult ki a neológ zsidók közössége, szemben a vallási hagyományaikhoz makacsul ragaszkodó ortodox zsidókkal. A kiélesedő vita magyarok és zsidók, a zsidóságon belül neológok és ortodoxok között azonban majd csak 1867, a kiegyezés után bontakozott ki igazán, amikor hazánk a modern polgári állam kiépítésének és a gazdaság és társadalom kapitalizációjának rögzös és ellentmondásos útjára lépett.

II. A zsidókérdés felszínre kerülése. 1867 – 1918

1867 előtt tkp. nem létezett a későbbi (politikai, faji) értelemben vett zsidókérdés, a probléma, ha más aspektusból létezett is, az nem kapott közéleti jelleget, publicitást.

A kiegyezés után azonban hazánkban a modern gazdaság (gyáripar) kialakulásával egy időben jelentkezett a sovinizmussá teljesedő nacionalizmus (nem csupán a magyar nacionalizmusról van szó!) és az internacionalista szocializmus eszmeáramlata, amely új dimenziót adott, ahogy a korszakban nevezni kezdték, „zsidókérdésnek”, vagy ahogy ma mondani szoktuk, az antiszemitizmusnak.

Hogy a problémakör érhetőbbé váljon, vessünk egy kis európai kitekintést mögé. E fogalmat először a maga is zsidó származású, ám kikeresztelkedett Wilhelm Marr német újságíró használta 1879-ben, s még ez évben létrehozta hazájában az Antiszemita Ligát. Az antiszemitizmus fellegvárává ezt követően Németország, még inkább az Osztrák – Magyar Monarchia vált, de mindenütt hullámokat vetett Európában. (Ld. Franciaország, Dreyfuss – per!) A zsidóság védekezett az újabb kirekesztési szándékok ellen, s ennek legmarkánsabb formájává a zsidó nacionalizmus, a cionizmus vált. Megalapítója, Theodor Herzl, egy budapesti születésű, ám Bécsben ügködő újságíró 1896-ban megjelent „A zsidó állam” című művében arra a kérdésre, hogy a zsidóság vallás –e csupán, avagy modern értelemben vett nemzet, ez utóbbi mellett tette le a voksát. S mint ilyent – folytatta gondolatmenetét – a zsidóságot is megilleti saját állam, ország, egy zsidó haza joga, amely nem lehet másutt, mint őseik földjén, az akkor még török fennhatóság alatt álló Palesztinában. A cionizmus hatására megkezdődött az addig a világ minden részén diaszpórában élő zsidóság bevándorlása „Cion földjére” (azaz a mai Izraelbe)(Ezt a folyamatot, bevándorlási mozgalmat nevezzük alijának.)

Az immár politikai jelleget öltött antiszemitizmus hamarosan követőkre akadt Magyarországon is. Istóczy Győző, elszegényedett Zala megyei földbirtokos szájából 1881. május 3-án a magyar országgyűlésben először hangzott el az antiszemita kifejezés, majd antiszemita nézeteire pártot is szervezett. Az Antiszemita Pártnak az 1884. évi választásokon 17, három évvel később 7 képviselője került a magyar törvényhozás tagjai közé. E viszonylag csekély számoknál azonban sokkal inkább mutatja a kérdés kiéleződését pl. az 1883 évi híres –hírhedt tisztaeszlári vérvád közéleti viszhanga.

Melyek a hazánkban a 19. század végére súlyos közéleti problémává magát kinőtt „zsidókérdés” gyökerei?

Egyfelől a zsidóság magyarországi számának és lakosságon belüli számarányának megnövekedése. Míg a kiegyezés tájékán az 543 000 zsidó az összlakosság 3,37 %-át tette ki, ez csak 1890-re 700 000 fő fölé növekedett (4,7 %), s a bevándorlás nem állt meg. (Hiszen a zsidó népesség növekedése mögött alapvetően a Galícia irányából történt bevándorlás állott, a mögött pedig az ez idő szerinti véres oroszországi pogromok.) Az első világháború kitörésekor számuk már meghaladta az egymillió főt, arányuk az 5 %-ot. (Rögtön hozzá kell azonban tennünk, hogy most az izraelita felekezetükről beszélünk, tehát a vallásuk szerint Mózes hitűekről, hiszen döntő többségük nemzeti hovatartozását illetően magyarnak vallotta magát, ami lehetővé tette, hogy hazánkban az 1910 –es népszámláláskor a magyarok aránya az 50 % fölé emelkedhetett!)

Létszámuknál és számarányuknál is irritálóbb volt sokak szemében a gazdasági életben betöltött pozíciójuk, számuk és súlyuk. A századfordulón ugyanis a nagyiparosok 90 %-a, a bankok és pénzintézetek tulajdonosainak és igazgatóinak 85 % -a, általában az üzlettulajdonosok 54 %-a, a kereskedelmi alkalmazottak 61% -a volt zsidó, és a szabadfoglalkozású pályákon (ügyvéd, hírlapíró, művész, orvos) is arányuk 50% körül mozgott. Feltűnő volt viszont távolmaradásuk az állami és megyei tisztviselői állásoktól – amely pályákat a magyar nemesség egyfajta ősi jussának, hitbizományának tekintett -, a mezőgazdasági tevékenységtől (hacsak a földbérloket nem tekintjük) és a nagyipari proletariátus soraiból. Nagy hiba lenne azonban e tényeket a zsidóságnak valamiféle „faji sajátosságából” levezetni, mint azt tették a következő években az antiszemita hecckampányok ideológusai. Egyszerűen arról van szó, hogy a „magyar történelmi osztályok” tagjai (az arisztokrácia mellett a dzsentri tekintette magát ide tartozónak) viszolyogtak az új világ kínálta polgári pályákon való előre meneteltől. Az ő világnézetükbe és értékrendjükbe jellemzően nem fért bele, hogy akár magukat, akár gyermekeiket olyan, általuk lenézett pályákra szánják, mint szótárunkban csak „felcsernek” titulált orvos, „ripacsnak” tekintett színész, „firkásznak” csúfolt újságíró, vagy „szatócsnak” tartott kereskedő. S mire évtizedek múltán felocsúdtak, a polgárosulás vonatára már felszálltak a zsidók, s képességeik, tehetségük okán karriereket csináltak ezeken a pályákon. A dzsentriből lett „keresztény úri középosztály” tagjai számára az 1920 –as évektől pedig maradt az irigység és a Gömbös Gyula kínálta „örségváltásban” való reménykedés, ami majd az 1940 –es években szinte törvényszerűen vezetett az „árjásítás”(ami tkp. a zsidó tulajdon kisajátítását jelentette) gyakorlatához, de mérsékelt esetben is gondolati elfogadásához.

S minthogy e polgári életpályák szorosan a városokhoz, kivált a fővároshoz kötődtek, alapvetően átalakult a magyar zsidóság településszerkezeti összetétele is. Míg láttuk, hogy 1848 előtt a zsidóság zömmel a falvakhoz kötődött, s csupán 7 % -a élt – zömében a szabad királyi – városokban, addig a századfordulóra alapvetően urbánussá vált. A Galiciához való közelsége okán erősen megjelent a zsidóság a mai Kárpátalján, Máramarosban, s olyan városok, mint Beregszász, Máramarossziget, Munkács, Ungvár szinte felerészben zsidók lakta városokká váltak. A Felvidéken erős zsidó központokká lettek Érsekújvár, Léva vagy Losonc. A leglátványosabb módon azonban Budapesten nőtt a zsidóság – ha nem is aránya -, de száma. Az első világháború kitörésekor a már milliót meghaladó lélekszámmal a kontinens nyolcadik legnagyobb városává lett magyar fővárosban minden ötödik lakos izraelita felekezetű vagy kikeresztelkedett volt. Az érintett városoknak azonban hasznára volt a zsidóság beköltözése. Nem csupán az ipar és a kereskedelem virágzott fel tevékenységük folytán, de építkezéseik okán csinosodott, átalakult, urbánosult az érintett települések külső városképe is.

Esett már szó arról, hogy a magyar zsidóság vallásilag két részre oszlott. (A magyar országgyűlés egyébként 1895-ben az ún. recepciós törvénnyel a zsidó vallást Magyarországon az összes többivel teljes mértékben egyenjogúsította.) A neológok már nem minden tekintetben ragaszkodtak a mózesi törvények szigorú betartásához, nem jártak kaftánban, nem

viseltek pajeszt, vallási rituáléjukat, ünnepeiket, mint a sábesz, a magánlakások és az ekkortájt szép számmal épülő zsinagógáik falai közé szorították. Bár voltak a városoknak többnyire zsidók által lakott részei (Budapesten ilyen volt Erzsébetváros), zsidó házakkal, üzletekkel, az itt épült zsinagógával, de ezek már nem voltak gettók, a városok lakosai hétköznapi életükben már nem különültek el. A zsidó polgárok többsége az utcán már nem rítt ki a járókelők sokaságából, mint pl. a lengyel, vagy orosz zsidók kiríttak a maguk környezetéből.

Magyarságukat, magyarrá válni akarásukat sokan azzal is kifejezték, hogy jellegzetes német hangzású családneveiket magyarosították. (Bár ez általános tendencia volt más magyarországi nemzetiségek körében is.) Általános volt körükben az a nézet, hogy hálásnak kell lenniük az ország, nép – Magyarország és a magyarság – iránt, amely befogadta őket, s ezt az attitűdöt mintegy családi örökségként hagyományozták leszármazottaikra. (Ezért is okozott majd 1944 számukra akkora traumát és csalódottságot, mert a kitaszítottaságuk mellett a kitagadottságukat is meg kellett élniük.) Az ország zsidóságát egyre inkább a neológok tették ki, akik szemben álltak pajeszos, kaftános, az ősi szokásokhoz, rituálékhoz görcsösen ragaszkodó, a keresztényektől még mindig elzárkózó ortodox hitsorsosaikkal is. Ezek a zsidók Galíciából nem csupán hitüket hozták magukkal, de az ún. „gettópszichózist” is, a tapasztalataikból fakadó állandó rettegést és bizalmatlanságot. Ennek falát nem lehet egyik napról a másikra áttörni. Az ellenérzések tehát nem csupán zsidók és nem zsidók, de régi keresztények és újonnan azzá lett kikeresztelkedettek, neológ és ortodox zsidók között is feszültek. Az asszimilációt, mint a zsidóság egyetlen lehetséges útját sok zsidó maga is vallotta, elfogadta, sokkal inkább a befogadók oldaláról merültek fel kétségek az áttértek őszinteségét illetően. Minden asszimilációs hajlandóság mellett volt egy területe a zsidóság életének, amelyen nehezen törtek át a középkor építette falak. Ez pedig a vegyes házasságok kérdése volt. Zsidónak nem zsidóval házasodni még mindkét oldalon nehezen vállalható döntés volt.

A nagypolitikába zsidók a századfordulón és a századelőn nem igen folytak bele. Elvértve akadt közöttük képviselő (azok is inkább hivataluk révén, mint a GYOSZ – az 1902 – ben alakult Gyáriparosok Országos Szövetsége – elnökei, vagy főnemesíttként saját jogon voltak a főrendi ház tagjai), miniszter, államtitkár vagy minisztériumi magasabb tisztviselő. A dualizmus utolsó éveiben fehér hollóként csupán két ilyen akadt, báró Hazai Samu honvédelmi és Vázsonyi Vilmos igazságügyi miniszter, bár az első világháborút megelőző években Budapest főpolgármestere, Heltai Ferenc is közülük származott. A katonatiszti pályák felé sem vonzódtak, s ez a magyar királyi honvédség tekintetében érthető is volt, itt a sarzsik a dzsentri fiainak voltak fenntartva. Más volt a helyzet némileg a közös hadsereg (k.u.k.) tisztikarában. Ferenc József, aki inkább filozemita volt, semmint antiszemita, a sajátjának tekintette e hadsereget, valamint birodalma talpkövének, ezért sem tűrte meg annak soraiban a bomlasztó antiszemitizmust.

A magyar ipart, kereskedelmi és hiteléletet viszont az emancipáció nyújtotta lehetőségeket maximálisan kihasználó iparbárók és bankárok, Ullmannok, Deutschok, Kohnerek, Krauszok, Weissek, Wolfnerek, Fellnerek, Kornfeldek, Chorinok, Goldbergerek, mintegy száz család tették nagygyá. E téren a hazának tett érdemeikért az uralkodótól többen kaptak főnemesi címet, mint pl. a vas és acélgyáros csepeli Weiss Manfréd, a cukorgyáros Hatvani – Deutsch Sándor, Kornfeld Zsigmond bankár, vagy a nevét magyarosító Lánczy Leó, ugyancsak a hitelélet területéről. A korszakban összességében kb. 280 zsidó család kapott a királytól nemességet. (Persze nem okvetlen főnemesi rangot.)

Hiba lenne viszont a zsidót akár akkoriban is a tőkés kapitalista „kizsákmányolóval” azonosítani, mint teszik azt sokan még ma is vulgarizáló módon a globális tőke túlsúlyától a magyar gazdaság, a magyar vállalkozók érdekeit esetleg joggal féltők. Hiszen a századfordulón a kapitalizmus kritikáját adó, vagy azt teljesen elutasító pártok, mozgalmak, szervezetek, társaságok tagjai között és vezetőségében országos arányukat jóval meghaladó arányban találunk izraelita felekezetűeket vagy áttérteket. Gondoljunk csak itt a szocialista

jellegű Galilei –körre, a polgári radikális (liberális) Társadalomtudományi Társaságra, a Polgári Radikális Pártra, de leginkább a szakszervezeti mozgalomra és a vele összeforrott, 1890-ben alakult Magyarországi Szociáldemokrata Pártra! Az alapítók, Frankel Leó, vagy Engelmann Pál, a későbbiek, Alpári Gyula, Landler Jenő, Weltner Jakab, Garami Ernő, Kunfi Zsigmond, Böhm Vilmos, Haubrich József, Peidl Gyula, Peyer Károly, Buchinger Manó, vagy a pártból a magyar kommunista párt felé forduló „baloldali szociáldemokraták”, mint Varga Jenő, Pogány József, Landler Jenő, Vágó Béla, Kun Béla, Korvin Ottó, Szamuely Tibor ismerősek lehetnek a XX. századi magyar történelem lapjairól, még hogyha nem mindegyikük esetében is kelt jó asszociációt nevük említése. Ám ne feledjük! Szocialistának, kommunistának – szélsőjobboldali, náci zsargonnal élve: judeobolseviknak - lenni ugyanúgy nem „faji sajátosság”, mint kapitalistának lenni, a jelenséget mindkét esetben a történelmi fejlődés termelte ki. Egyébként az említett kommunista politikusok éppenséggel csak származásilag voltak zsidók, maguk is tagadták a közösséghez tartozásukat, az izraelita vallást – mint bármely más vallást is - az ateizmus alapján utasították el és a nemzeti identitás helyét az akkor sokak által világmegváltónak kikiáltott, hirdetett és hitt proletár internacionalizmus foglalta el.

Érdekes azonban az emberi kettős mérce. A Horthy – korszak az előbb leplezett, majd egyre nyíltabb antiszemitizmusában az 1918/19 –es forradalmakban játszott zsidó szerepvállalásra hivatkozott, a zsidó fogalmát a nemzetietlen, bolsevik internacionalizmussal kötve össze, míg 1945 után a Rákosi – rendszer a zsidóban csak a „kizsákmányoló” nagytokés kapitalistát akarta meglátni. (Jóllehet e rendszer politikai vezérkara a 19 –es proletárdiktatúra reinkarnációja volt.)

Van azonban egy olyan mérce is, amely nem az aktuális politikai kurzus szemüvegén át mér, nem szabad, hogy azon át mérjen. Van egy olyan területe a magyarországi zsidóság szerepvállalásának, amely átnyúlik a napi politikai megítélésen. Ez a zsidóságnak a magyar kultúra, a magyar művészet, tudomány és szellemi élet területén kifejtett tevékenysége. Félő, hogy manapság a zsidósággal szemben negatív attitűdöt táplálók nem igen tudnának szellemi életünk kiválóságai közül egy – két zsidó származásúnál többet megnevezni, a kötelezően tudott Radnóti Miklóson és Örkény Istvánon túlmenően. Holott 1790 – 1945 között (azért ez a kiválasztott időintervallum, mert ekkor hivatalosan is számon tartották a származást, ha máshogy nem is, hát a vallási hovatartozáson keresztül) a magyar értelmiség mintegy negyede volt zsidó (vagy zsidó származású), ami ugye a maximum 5 – 6 % -os országos arányukat messze meghaladó mértékű. De ez megint csak nem a zsidóság genetikai sajátosságával van összefüggésben, mint ahogy esetleges szocialista-kommunista, vagy éppenséggel kapitalista mivolta sem. Sokkal inkább az áll a teljesítmény háttérben, hogy, mint láttuk, a feudalizmus kora (ami hazánkban jócskán kitolódott, sőt maradványaiban, gondolkodásmódjában a XX. századra is átöröklődött) kizárta a zsidóságot a nemesi és a paraszti létezésből, mintegy rákényszerítve, hogy földművelés helyett úgymond az „eszével boldoguljon”. (Nem, mint ha a földműveléshez vagy a gazdálkodáshoz nem kellenének készségek, tudás, de mégis másmilyenek, mint ami modern kor követelménye: nyelvek ismerete, írni- olvasni tudás, stb.) A gazdálkodó magyar nemes és a dolgozó magyar paraszti fiainak a földből, állattartásból megélés képességét örökölték, amihez sokáig nem kellett iskolázottság. A kereskedő zsidó viszont mindig is írni – olvasni, számolni, nyelvet beszélni tanította gyermekeit, a ráfordított anyagiakat megtérülő befektetésnek tekintve. E tényezőhöz társult még és ezt erősítette a már említett „gettópszichózis” is. Az a körülmény, hogy a zsidóságnak mindig készen kellett állnia a menekülésre, s ez esetben házáat, javait nem mindig menekíthette, de „szellemi tőkéjét”, amivel máshol új életet kezdhettek, igen. Ez is a tanulásra és taníttatásra sarkallta a zsidó családokat.

Álljon itt egy rövid áttekintés, nem a teljesség igényével, szellemi életünk zsidó származású tagjairól, akik tevékenységükkel vagy a dualizmus korának teljesítményét

növelték, vagy, ha életművük át is húzódott az első világháború utáni évtizedekre, de e kor szülöttei voltak!

Kezdjük talán irodalmunk kiválóságaival!

Molnár Ferenc – számos színpadi mű és a Pál utcai fiúk írója, mellesleg az első világháborúban lapja haditudósítója

Lengyel Menyhért – regényíró, forgatókönyvíró

Balázs Béla – világhírű filmesztéta, forgatókönyvíró, a Kékszakállú herceg vára szövegkönyvírója

Bródy Sándor – novellista, regényíró

Füst Milán – költő, drámaíró

Kis József – költő, a Hét című lap főszerkesztője

Kafka Margit – írónő, egyebek között a Hangyaboly szerzője

Várnai zseni – költő, (Katonafiamhoz című verse az őszirózsás forradalom szimbóluma)

Déry Tibor – regényíró. A Felelet, Képzelt riport, Nicky, Befejezetlen mondat című művek alkotója

Radnóti Miklós – költő, akit az iskolásoknak sem kell talán külön bemutatni

Szerb Antal – irodalomtörténész, író

Ignotus – a Nyugat szerkesztője, sok költőnk mecénása

Szomory Dezső – drámaíró

Devecseri Gábor - költő, műfordító

Heltai Jenő – a Néma levente című színpadi mű és más művek szerzője

Gábor Andor – regényíró

Vadnai László – sok – sok ma is népszerű bohózat szerzője, forgatókönyvíró

Szép Ernő – regényíró (pl. Lila ákác)

Sárközi György – költő, író, műfordító, Mint oldott kéve címmel írt regényt az 1848/49 –es szabadságharcunkról

Na és hát Rejtő Jenő, a P. Howard néven oly sok kacagtató idegenlégiós történet írója

A könnyű és komolyzenei életünk is számos zsidó származású kiválóságot sorakoztat fel.

Ábrahám Pál – operett szerző (Bál a Savoyban)

Jacobi Viktor – operett szerző (Leányvásár, Sybill)

Dohnányi Ernő – zeneszerző, karmester

Weiner Leó zeneszerző és zongoraművész

Székely Mihály – operaénekes

Reinitz Béla – zeneszerző

Kálmán Imre – akit csak operett királynak neveztek (leghíresebb, állandóan műsoron lévő műve a Csárdáskirálynő), s akit az Anschluss után magyar állampolgársága mentett meg a deportálástól

Zerkovitz Béla – kuplédalok révén lett ismertté

Békeffy István – inkább a harmincas évek filmjeihez írt zenéje révén ismert

Reményi Ede – hegedűművész

Goldmark Károly – zeneszerző

Szobrászaink közül Róna József (Savoyai Jenő budai vár beli szobra), Kallós Ede, Zala György (egyebek között a Milleniumi szoborcsoport alkotója), a festők közül többek között Iványi- Grünwald Béla, Pór Bertalan, Fényes Adolf, Czigány Dezső, Czóbel Béla reprezentálják e korszakban a magyar zsidóságot.

A magyar tudományosság képviselői között ott találjuk közülük a történetíró Acsády Ignácot, Marczali Henriket, Angyal Dávidot, a katolikus püspökké lett (!) Fraknói Vilmost, a matematikus Fejér Lipót mellett az orvos Korányi Frigyeset (aki mellesleg báró volt), a kelet kutató Vámbéry Ármint és Goldziher Ignácot, a jogász Pikler Gyulát és Csemegi Károlyt, a könyvkiadó Tolnai Lajost (Tolnai Világlapja, Tolnai Lexikon), Révai Leót (Révai Lexikon), a gyomai nyomdász Kner Izidort, a fizikus Bánki Donátot, a filozófus –esztéta Lukács Györgyöt és Alexander Bernátot, vagy a szociológus - történész Szabó Ervint, a magyar könyvtártudomány és szociológia megalapozóját.

Első olimpiai bajnokunk, az építészmérnökként is jegyzett (debreceni Arany Bika Szálló) Hajós Alfréd, a berlini olimpián aranyat szerzett Petschauer Attila is a magyar zsidóság képviselője volt, mint ahogy Kossuth Lajos titkára, műveinek sajtó alá rendezője, Helfy Ignác is. S akkor még nem beszéltünk a századfordulón születő filmes iparról és színházművészetéről. Talán azért kevésbé ismert nevek, mert többjüknek 1919 után emigrálnia kellett. Tudjuk, hogy a nyolc nagy hollywoodi filmstúdió közül kettőt is elszármazott zsidó hazánkfiá alapított? A Paramounthot Zukor Adolf, a 20th Century Foxot pedig Fuchs Vilmos (alias William Fox). Aztán ott vannak a Túrkevipusztán született, de Kisújszálláson körülméletelt Korda testvérek: az angol filmgyártást nagykorúvá tevő, de Hollywoodban is sikeres Sir Alexander Korda (Korda Sándor), szintén filmrendező öccse, Zoltán, és a legfiatalabb, a festő, díszlettervező Vince. Magyar zsidó volt a Casablanca című világsikerű film rendezője, Michael Curtis (Kertész Mihály), aki emigrálása előtt már a magyar film egyik nagyjának számított. A színészek közül Hollywoodban, mint Drakula megformálója lett világhírűvé Lugosi Béla, de a német film háza tájáról ismerős lehet művész néven Peter Lorre is. A sort folytathatjuk a magyar hangosfilm színész és rendező sztárjaival, a nagy nevetető Kabos Gyulával, aztán Törzs Jenővel, Gózon Gyulával, Gaál Bélával, Salamon Bélával, a harmincas években indult, de művészetét már a hatvanas években kiteljesítő Básti Lajossal, Várkonyi Zoltánnal, Egri Istvánnal, Major Tamással. És a felsorolás korántsem teljes.

A társadalmi kérdéssé szélesedő, immár politikai antiszemitizmus azonban az első világháború előtt még mindig nem öltött faji jelleget. A zsidó faj fogalmát – mint általában a faj kifejezést – a kor „nemzetiség”, „ nép” értelemben használta, nem tapadt még hozzá a kifejezést mára diszkreditáló náci rasszista értelmezés.

A dualizmus kori „zsidókérdés” mintegy megkoronázása volt a Huszadik Század című társadalomtudományi folyóirat szerkesztőségének 1917.évi tavaszi vállalkozása, amidőn több mint száz zsidó és nem zsidó közismert közéleti személyiséget kérdezett meg a kérdésről alkotott véleményéről. Az apropót az ekkor Ágoston Péter jogásztanártól megjelent, „A zsidók útja” című könyv szolgáltatta, amelynek vezérgondolata az volt, hogy a növekvő antiszemitizmus, s általában az asszimiláció zavarai miatt maguk a zsidók a felelősek, s megoldást a zsidó identitás teljes feladásában, a zsidók tömeges kikeresztelkedésében látta. E vélemény pro és kontra közéleti vitát indukált, s ez csúcspontot ért el az említett Huszadik Század-i körkérdésben.(1. Van-e Magyarországon egyáltalán zsidókérdés 2. Ha van, mik ennek az okai ? 3. Miben látja ennek megoldását?) A kérdésekre hatvan megkérdezett küldte be válaszait (amelyeket a kiadó aztán publikált), közülük 13 tagadta a probléma létezését, azt csupán az antiszemita propaganda által gerjesztett álproblémának érezve, 10 fő nem foglalt érdemben állást, 37 hozzászólás viszont elismerte a probléma reális létezését, azt többnyire a kapitalizmus termékének vagy egyfajta gettómaradványnak tekintve. A megoldást egy részük maguk is a teljes asszimilációban, mások éppen ellenkezőleg, a zsidó identitás megerősítésében látták, de felvetették a bevándorlás korlátozását éppúgy, mint a vegyes házasságok és a kikeresztelkedések támogatását, vagy épp egy eljövendő politikai – társadalmi demokráciától várták a probléma megszüntetését.

Ha társadalmi – közéleti viták folytak is a zsidókérdésről (vagy nem létezéséről), addig keresztények és zsidók alapvetően békésen éltek egymás mellett. Az antiszemitizmus ekkor még legfeljebb verbálisan – pl. zsidóviccek formájában – megjelenő „kedélyes antiszemitizmus” volt. A háttérben azonban már folyt az a világgégés, amelyben bár a zsidók országos számarányukkal megegyező mértékben ontották vérüket a hazáért (vagy a Monarchiáért?), de amelynek eredménye (egyebek között 1918/19 forradalmi, majd Trianon) új dimenziót adtak a szóban forgó problémakörnek.

III. Az antiszemitizmus faji jelleget ölt. 1918 – 1938

Hogy e korszak és benne az antiszemitizmus újabb metamorfózisát megértsük, újfent muszáj néhány mondatos európai kitekintést tennünk. A háttérrel ezúttal is Németországban találjuk meg, ahol a 19. századi előzményekből – mint Chamberlain szociáldarwinizmusa, vagy Nietzsche (rosszul értelmezett) Übermensch – tétele – megszületett a rasszista, faji alapú zsidógyűlölet. Az egyébként egységes emberi fajt (homo species) Übermenschekre („felsőbb rendű emberekre”) és Untermenschekre („alsóbbrendű emberekre”) minden tudományos alap nélkül osztó felfogás előbbieken a Herrenvolkot („uralkodásra teremt népet”) és Sklavenvolkot („rabszolgaságra teremt népet”) tekintette, utóbbiakhoz sorolva a zsidóságot, mint immár rasszista alapon felfogott fajt. E nézet legpregnansabb képviselői, az első világháború után színre lépő német nemzetiszocialisták (nácik) utóbb e mesterségesen kreált problémát már nem is egyszerűen a zsidóság rabszolgaságra vetésével, hanem egyenesen fizikai megsemmisítésével vélték megoldani. Ily módon jutunk el a náci „végső megoldásig” (Endlösung), ami magához a Holocausthoz vezetett.

Ha a hazai faji antiszemitizmus történelmi háttérét megnézzük és összevetjük a némettel, a különbségek mellett (pl. Németországban a német nagytőke alapvetően nem zsidó jellegű volt, míg hazánkban, mint láttuk, igen), számos hasonlóságot felfedezhetünk. Ilyen a háború elvesztése, az azt követő forradalmak és leverésüket követő politikai káosz, igazságtalan, területeket elcsatoló és ezzel magyarok millióit kisebbségi sorba taszító trianoni békediktátum, amely értelmileg és érzelmileg is sokáig – ha nem a mai napig – feldolgozatlan trauma maradt a magyar történelmi közgondolkodásban. S minthogy mind az 1918-as polgári demokratikus (őszirózsás) forradalomban, s még inkább az 1919 –es proletárdiktatúra vezetésében túltreprezentált volt a zsidó származásúak szerepe (utóbbiban csaknem száz százalékos), a két forradalom alternatívájából, annak leverése árán született ellenforradalmi (Horthy) rendszer kézenfekvőnek találta, hogy a sikertelen, kudarcos kísérletekért általában zsidóságot, illetve a zsidóságot általában tegyék felelőssé és azt nemzetietlen – kozmopolita, nemzetrontó judeobolsevista színben tüntesse fel. A fehér, nemzeti ellenforradalom ezért tehát már indulásakor antiszemita kilengésekkel, a zsidók elleni verbálison túli fizikai erőszakkal is társult. A zsidók felelősségét aztán kiterjesztették magának a háborúnak az elvesztésére is, azt a zsidó hadiszállítók, defetisták, belső árulók művének tulajdonítva, megfélemlítve arról a tényről, hogy valójában mennyi zsidó hősi halottja is volt az első világháborúnak, közkatonáktól a tartalékos tiszteken át a hivatásosakig bezárólag. Az antiszemitizmus régi – vallási, gazdasági - igazolástára tehát újakkal bővült az országot elveszejtő, talajtalan zsidóságról kialakított mesterséges képpel. Ennek sikerességéhez hozzájárult az a tényező, hogy a zsidóság a trianoni Magyarországon szinte maga maradt a bűnbak szerepére, lévén, hogy egyéb nemzetiségeink (a németet leszámítva) alapvetően immár kívül kerültek határainkon, valamint az, hogy a zsidóságnak ekkor még nem volt érdekeikért kiálló saját

állama. (Ez oknál fogva nevezte már a századelőn is „ideális kisebbségnek” a zsidókat a politikai antiszemitizmus – egyébként a magyarokat is utaló – osztrák vezéralakja, Karl Lueger bécsi polgármester, mellesleg éppen ezért az akkoriban Bécsben élő Adolf Hitler ifjúkori bálványa.)

1919- 1921 az ellenforradalmi rendszer kialakulásának és konszolidációjának éveit voltak, mint láttuk antiszemita akcióktól kísérvé. Aztán a Bethlen István nevével jelzett, húszas évek béli autoratív (tekintélyelvi), magát „keresztény nemzeti kurzusnak” szívesen aposztrofáló korszak, bár a keresztény jelző állandó használatával (úri keresztény középosztály, keresztény Magyarország, stb.) implicit és látens zsidóellenességet hordozott magában, látványos, dekrarált módon ódzkodott antiszemita lenni. Stabilitásához szüksége volt ugyanis a zsidó nagytőkére (amely a magyar GDP több mint egynegyedét termelte meg ekkoriban!) és sok területen a zsidóság szakértelmére, nem beszélve a nemzetközi renoméjáról, amely nem engedte meg az antiszemita jelző lehetséges vádját. A felszított tüzet azonban oltani kellett, s a zsidóság korlátozásának területét az oktatásügyben találták meg. Említettük, hogy a szabadfoglalkozású pályákon (orvos, ügyvéd, újságíró, hírlapíró) közel ötven százalékos volt a zsidóság részesedése, s nem volt ez máshogy természetesen az ezekre a pályákra felkészítő felsőoktatásban, a főiskolákon és az egyetemeken sem. Logikusnak tűnt sokak szemében, hogy a zsidóság korlátozását az oktatásban kell megkezdeni. Az egyetemeken keresztény ifjúsági egyesületek, szervezetek – némi szélsőjobboldali politikai hátszéllel (Ébredő Magyarok Egyesülete, Magyar Országos Véderő Egyesület) – követelték a kormányzattól a kvóta bevezetését a zsidó származású hallgatók vonatkozásában. Ez vezetett 1920 -ban a Teleki Pál kormánya által elfogadott, elhíresült „numerus clausushoz” (am. „zárt szám”) A szeptember 26 -án elfogadott 1920:XXV. tc. a „tudományegyetemekre, a műegyetemre, a budapesti egyetemi közgazdaságtudományi karra és a jogakadémiákra való beiratkozás szabályozásáról” szólt, aminek alapján a keretszámon belül az „országban élő népfajok és nemzetiségek” csak országos arányszámuknak megfelelően vehetők fel. Minthogy a trianoni országban érdemben már alig éltek nemzetiségek, ha ki nem mondottan is, de csakis a zsidók ellen irányulhatott a törvény éle. Árulkodó az is, hogy a törvény végrehajtási utasításában – a félreértések elkerülése végett és minden korábbi törvényi meghatározással (1867. XVII.tc a zsidó emancipációról és az 1895. XLII.tc a zsidó vallás recepciójáról) ellentétesen a zsidóságot nemzetiségnek értelmezték. A korszakban a zsidóság ellen fordítható volt a törvény azon kitétele, amely a felvételnél „nemzethűségi és erkölcsi szempontok érvényesítését „is előírta. A továbbtanulási lehetőségek korlátozása, a zsidó értelmiséggel szemben az egyetemeken és a közéletben kinyilvánított ellenséges érzületek üttek el aztán hazánkból olyan fizikusokat, matematikusokat, mint Wigner Jenő, Neumann János, Gábor Dénes, Teller Ede, Szilárd Leó, akik a világot számítógéppel, játékelmélettel, atom és hidrogénbombával, hologrammal ajándékozták meg - amerikai, esetleg angol állampolgárokként – vagy Nobel – díj birtokosaivá váltak, mint Polányi Károly és Harsányi János.

A Gömbös Gyula által 1923-ban létrehozott Magyar Fajvédő Párt sem nevében, sem programjában nem hagyott kétséget afelől, hogy kiket és kitől kíván „védeni”: a keresztény magyar fajt a zsidó faji keveredéstől, s csak úgy „mellesleg” a magyar középosztályt az „örsgváltás” ideájával is maga mellé kívánta állítani. E fogalom alatt a „zsidó tőke „ – értsd zsidó kézben lévő gazdasági pozíciók – keresztény kézre adását szorgalmazta törvényhozási eszközökkel. A gazdasági válság 1932 – 1936 között politikai vezető szerephez hozta Gömbös Gyulát, ám programjának e részét a Bethlen – csoport („alkotmányvédők”) ellenszélében mégsem tudta keresztülvinni. Az antiszemita közhangulatot azonban fokozták a náci németországi „sikerei” (nürnbergi faji törvények, a „kristályéjszaka”), árnyékukban a zsidókérdés náci mintájú megoldását sürgető politikai erők erősödtek meg hazánkban is, kivált képen Szálasi Ferenc hungarista mozgalma, majd Nyilaskeresztes Pártja. A leginkább

mételyezett városi középrétegek egy része ekkor már büszkén vallotta antiszemitizmusát, a szegénylősebbje szerint viszont csak azok voltak antiszemiták „akik az átlagnál jobban utálták a zsidókat”. (Nota bene ! Antiszemitának is több féle módon lehetett lenni. Már 1944 őszén, a deportálások és a nyilas terror idején Csontos Gyula, az ismert színész egy kávéház teraszáról látva a történéseket, fojtott dühvel így háborgott. „ A fene egye meg, hát ebben az országban tisztességesen már antiszemita sem lehet az ember ! „ Kifakadása mögött persze nem az a filozófiai – etikai kérdés bújta meg, hogy egyáltalán lehet-e tisztességes az antiszemitizmus, csupán igaz kereszténysége, embersége és magyarsága tiltakozott az ellen, aminek semmi köze nem volt sem a kereszténységhez, sem az emberséghez, sem pedig a magyarsághoz.)

A társadalom egyre inkább differenciátlanul homogenizálta a zsidóságot, holott az a két világháború közötti időkben is heterogén volt. Heterogén volt egyrészt vallásilag, a többségi neológok és ortodoxok között. (Az ortodox zsidóság aránya már csak azért is csökkent, mert az általa lakott Kárpátalja és Máramaros Trianonnal elkerült az országtól) A politikai ideológiák mentén is megosztott volt, mert bár a zsidók alapvetően polgári liberális nézeteket vallottak, volt közöttük szocialista, de éppenséggel konzervatív nézeteket valló is, ám egészében elfogadták a rendszert. (A kommunista zsidók – már akik nem váltak 1919 –ben az ellenforradalom áldozatává, ekkor jobbra már emigrációban – előbb Bécsben és Berlinben, majd 1933 után már inkább csak Moszkvában – éltek, komoly problémát a rendszer számára már csak ezért sem jelenthettek. Az a nézet sem volt pontosan helytálló, miszerint minden zsidó gazdag (s gazdagságát kizárólag a magyarok kárára történő spekulációból szerezte meg). Általában a zsidó családok valóban magasabb életszínvonalon éltek, mint a többség, anyagi viszonyaik kedvezőbbeknek mondhatók, de akadt közöttük anyagilag kevésbé tehető kisiparos, kistisztviselő, vagy falusi kereskedő is (Az is igaz, hogy falun az általános szegénység közepette a kisemberek között zsidó szomszédaik életszínvonala a magukéhoz mérten kiemelkedőnek tűnhetett.) Végül differens volt a zsidóság a nemzeti identitás tekintetében is. Bár ez nehezen mérhető és számszerűsíthető, mégis kijelenthető, hogy csak kis százalékuk volt cionista, döntő többségük magyarnak érezte és vallotta magát, akiknek Trianon ugyan úgy fájt, minden magyarnak. (A határokon Trianonnal túl került zsidóságra is érvényes ez a megállapítás, akik új állampolgárságuk mellett is zömében megőrizték magyar identitásukat, s a Felvidék, Kárpátalja, Erdély visszafoglalása után magyar zászlóval, himnusszal köszöntötték a bevonuló magyar katonákat és a Magyarországon ekkor már életbe léptetett zsidótörvények ellenére is őszintén osztoztak az ottani magyarok örömeiben.)

A magyar zsidóságot tehát ilyen helyzetben érte a második világháború, nem is sejtve, hogy az számukra történelmük legtragikusabb fejezetét hozza magával.

IV. A Holokauszt küszöbén 1938 – 1944

A magyar Holokausztot alapvetően 1944/45-höz lehet kötni, ám az odavezető út jóval korábban kezdődött. Az 1944. nyári deportálások nem a kezdetét jelentették annak, hanem szinte már a végső állomását. Előzménynek tekinthető az idevezető úton a már fentebb leírtak összessége is, sőt talán már az elbogatellizált zsidó viccek özöne is, most mégis a Holokauszt közvetlen előzményének az 1938 – 1944 közötti időszakot tekintem.

Az elszaporodó zsidóellenes megmozdulások és a szélsőjobboldali nyomás következtében a Darányi –kormány sajátos logika mentén úgy gondolkodott, hogy a probléma eskalációjának tanácsosabb egy, a zsidóságot diszkrimináló törvény megalkotásával elejét venni. Így született meg a már az Imrédy Béla vezette kormány előterjesztésében elfogadott és 1938. május 29-én kihirdetett ún. első zsidótörvény. A „társadalmi és gazdasági élet

egyensúlyának hatékonyabb biztosításáról” találékony nevet viselő 1938:XV. tc elrendelte, hogy a sajtó, ügyvédi, orvosi és mérnöki kamarákban, valamint az üzleti és kereskedelmi alkalmazottak körében az alkalmazottak legfeljebb 20 %-a lehet zsidó. (Az állami és közalkalmazottak körében ennél ugyanis eleve kevesebb volt a zsidók aránya.) A törvény a zsidó fogalmát még az izraelita valláshoz kötötte,(vagyis az a zsidó, aki izraelita hitű) és a korlátozások alól mentesítette a hadirokkantakat, a hősi halottak özvegyeit és árváit. Megmaradt tehát a kiskapu a korlátozások kivédésére: a kikeresztelkedés, azaz valamely keresztény vallásra – jobbára a katolikusra – való áttérés.(A törvénynek volt olyan szándéka is, hogy ezt felgyorsítsa. A keresztény történelmi egyházak ezért is szavazták meg és támogatták a törvényjavaslatot.) A törvénnyel a zsidók – legalábbis az izraeliták - tehát választásra kényszerültek hitük(elhagyása) és egzisztenciális biztonságuk között.

Ám tévedtek azok, akik azt gondolták, hogy e törvénnyel le lehet szerelni az antiszemita jobboldali politikai köröket. Nyomásukra 1939. május 5-én kihirdették a második zsidótörvényt (1939: IV. tc.) „ a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról” (Ez már őszintébben hangzott céljait illetően, mint az előző, nem köntörfalozott.) Ennek értelmében zsidók állami vagy közintézményben nem alkalmazhatók, nem lehetnek lapszerkesztők, lapkiadók. Az ügyvédi, orvosi és mérnöki, sajtó- színházi és filmművészeti kamarák tagjai közé csak 6 % erejéig vehetők fel, nem vezethetnek színházat vagy mozit. Állami egyedáruságot és hatósági engedélyhez kötött bármilyen jogosítványt a jövőben nem kaphatnak, a kiadottakat öt éven belül visszavonják. Iparigazolványt, iparendedélyt 1943 -ban már csak 6 % arányban nyerhetnek. Magánvállalatoknál az alkalmazotti kvótát 12 %-ban határozták meg. A kvótákat a törvény szerint 1942. december 31 -ig kell elérni. Zsidók a jövőben nem szerezhetnek magyar állampolgárságot, sőt el is veszíthetik, ha az 1914. július 1. után kelt. A törvény a korábbi kiskaput is bezárta a menekülők előtt, hiszen zsidónak minősült az a személy – vallásától függetlenül, vagyis faji alapon -, akinek legalább az egyik szülője vagy két nagyszülője zsidó vallású. E faji alapú diszkrimináció ellen csak a magyar értelmiség egy szűk rétege emeltre fel szavát, ez alig volt hallható, az országgyűlésben is alig volt ellenszavazat, az egyházak képviselői most sem láttak okot, hogy tiltakozzanak, akinek rossz előérzete volt, az is legyőzte azt. Aki nem, az emigrált, mint tették többen, pl. a nagy nevetető, a színészi pályáján ellehetetlenülő Kabos Gyula is, vagy a nem zsidó, de az itthoni fejleményekkel egyet nem értő, akkor már világhírű Bartók Béla.

Pedig baljós előjel egyre több érkezett külhonból is. 1939. szeptember 1. után felgyorsultak az események. A nácik megszállta Európa városaiban gettókba kényszerült a zsidóság, a megszállt keleti területeken 1941 nyarától SS – bevetési csoportok irtották a zsidókat, 1942. január 20-án pedig megszületett a döntés az Endlősungról, a 11 milliós európai zsidóság megsemmisítéséről.

Itthon mindeközben folyt a zsidótörvény végrehajtása, a „zsidótlanítás”, mindenütt, a hadsereg tiszti állományában is (Ott csak a hivatásos tiszti állomány egyötöde volt érintett a törvény által, a zsidótlanítást itt előre hozott nyugdíjazásokkal, leszerelésekkel „oldották meg”. Aggasztó volt - főképpen a később történetek fényében -, hogy a tisztikar fiatal tisztjei között erős volt az antiszemitizmus, általában a nyilasok iránti szimpátia, sokak – bár rendelet tiltotta – titkon tagjai is voltak a Nyilaskeresztes Pártnak. Az idősebb és magasabb rangú tisztek körében mérsékeltebb volt az antiszemitizmus, hisz ők tiszti karrierjüket még az első világháborúban kezdték, személyesen tapasztalhatták meg zsidó tiszt bajtársaik igaz magyarságát és áldozatvállalását. Akkor a hősi halált halt tisztek harmada zsidó volt.)

Akik nem az emigrációt választották – s természetesen ők voltak döntő többségben -, azok vagy a kikeresztelkedést választották – bár ennek a második zsidótörvény után beszűkült a jelentősége – vagy nyugtatták magukat: Magyarországon, a magyar zsidókkal nem történhetnek mind azok a szörnyűségek, amik másutt a megszállt Európában, zsidó sorstársaikkal megtörténtek. Itt, ha korlátozásokkal is, de biztonságban élhetnek, végtére is, ha

a németekkel szövetséges is, de mégis csak szuverén az ország, Horthy kormányzó sohasem járul hozzá kiadásukhoz a németeknek. S való igaz: a magyar zsidók helyzetének romlásához mérten az európai zsidóság helyzete (kevés kivétellel) még drámaiban romlott, ezért joggal érezhették úgy, hogy a lángoló Európában Magyarország a zsidók számára még így is a „béke szigete”. Azt is hozzá kell tenni, hogy a valóságról (pl. a megsemmisítő táborokról) csak megszürt és kevésbé pontos információkkal bírtak, ám azok még így is olyan szörnyűek voltak, hogy hihetetlennek tűntek, sok zsidó gondolta úgy, hogy azok csak merő kitalálások, ellenséges propaganda termékei, mendemondák. Ezért is érték olyan váratlanul és védekezésre felkészületlenül a magyar zsidóságot az 1944. márciusi német megszállás, majd a deportálások.

Holott a hazai zsidókérdés „rendezése” egyre inkább a német modellt követte. Az 1941. augusztus 8-án (ekkor már az ország hadban állt) kihirdették az 1941: XV. tc.-t „a házassági jog módosításáról és a házassággal kapcsolatos fajvédelmi rendelkezésekről”. Ez az ún. harmadik zsidótörvény a német nürnbergi faji törvények mintájára megtiltotta zsidók, zsidónak minősülő személyek és a nem zsidók közötti házasságot, és „fajgyalázasnak” minősítve büntetendőnek nyilvánította még a köztük létesített nemi kapcsolatot is. A törvényi korlátozások sorában a következőt 1942-ben hozta meg a magyar országgyűlés (1942: VIII-tc.), amely az izraelita felekezet jogállását „szabályozta újra”, azaz hatályon kívül helyezte az 1895 –ös, az izraelita vallást a többivel egyenjogúsító ún. recepciós törvényt, s a felekezetet az „elismert” vallás rangjára degradálta, visszaállítva ezzel 1867 – 1895 közötti jogállását. Nem sokkal később, még ezen év szeptember 6-án hirdették ki az 1942: XV. tc.-et a zsidók mező és erdőingatlan tulajdonlásának módosításáról, miszerint zsidónak minősülő személy (e tekintetben a második zsidótörvény meghatározása veendő figyelembe) nem szerezhet magának erdő és földingatlanokat, a már korábban a tulajdonukba kerültekről bizonyos csekély térítés fejében le kell mondaniuk.

A Holokauszt fontos előzményét – de ha úgy tetszik annak részét – képezik az 1941. nyári körösmezői internálások története. Az „országgyarapítások” során visszakerült területeken (Felvidék déli szegélye, Kárpátalja, Észak-Erdély, Székelyföld, Délvidék) ugyanis sok olyan zsidó élt, akik már 1914 után kerültek oda, s a visszacsatolás után a hatályos magyar törvények szerint nem nyerhettek magyar állampolgárságot. Másfelől menekültként is érkeztek lengyel zsidók az országba. Mindezeket a „rendezetlen állampolgárságú” személyeket (de akadtak közöttük egyébként magyar állampolgársággal bíró zsidók is!) rendőrhatalmas akciók során a kárpátaljai Körösmező városában felállított internálótáborba gyűjtötték össze, majd a túlsúlyfolságot enyhítendő, teherautókon mintegy 18 000 főt átszállítottak a határ túloldalán lévő Galíciába (Podóliába), s átadták őket az SS – Einsatzgruppéknak. Ezek a zsidóság tömeges kivégzésére szervezett német bevetési csoportok aztán augusztus végén – ukrán milicisták közreműködésével – Kamenyec- Podolszk közelében becslések szerint 15 000 – 16 000 zsidót agyonlőttek. Bár a kivégzéseknek hírért véve a magyar belügyminiszter leállította a további deportálásokat, a magyar kormány felelőssége így is megáll a történetekben.

Bár nem központi, budapesti utasításra került sor az 1942. januári újvidéki „hideg napokra”, s a magyar katonai hatóságok által – egyébként tényleges ok nélkül, inkább példastatuálás szándékával - végrehajtott „partizánellenes” razziának nem is kifejezett célcsoportja volt a zsidóság, az atrocitások során „eltűnt” (azaz legyilkolt) polgári áldozatból 743 zsidó volt. A szörnyűségek hírért hallva a vezérkari főnök leállította az akciót, a felelősök felelősségre vonása érdemben elmaradt. (A hadbírószáki eljárás érdemben csak hosszú huzavona után, 1943 decemberében indult el, s a tettesek az ítélet elől Németországba szökhettek.)

A Holokauszt áldozatainak számát gyarapítják azok a muszosok is, akik 1941 – 1944 között a fronton katonai munkaszolgálati kötelezettségük teljesítése során veszítették életüket.

Az 1939:II. tc. a honvédelemről jogi alapot adott arra, hogy magyar állampolgárokat nem fegyveres katonai munkaszolgálatra alkalmazzanak, de ennek még nem volt kifejezetten zsidóellenes diszkriminatív jellege, sokkal inkább a politikailag megbízhatatlanokat célozta. Miután az ország 1941. április 11 -én hadiállapotba került, öt nappal később megjelent a 2870/1941 számú kormányrendelet a zsidó férfiak munkaszolgálatra kötelezéséről, majd miután a magyar hadsereg alakulatai már ukrán és orosz földön harcoltak és folyt a 2. magyar hadsereg kiszállítása a Donhoz, az 1942. november 18-i 69059/1942. honvédelmi miniszteri rendelet minden 18 -48 év közötti zsidó férfi munkaszolgálatra alkalmazását rendelte el. A 2. magyar hadsereg kötelékében mintegy 30 000 zsidó munkaszolgálatost számoltak, akik – bár magyar katonák voltak – nem viselhettek egyenruhát, felségjelzést, hanem civil ruhában, sárga karszalaggal megjelölve végeztek erődítési, aknatelepítési és elhárítási, út és csatornaépítési, erdőirtási feladatokat. Ám sem szabadságot, sem eltávozásra nem voltak jogosultak, pénzt maguknál nem tarthattak, kávéházban nem vásárolhattak, csomagot otthonról nem kaphattak, levelet csak engedéllyel írhattak, járművel egyáltalán nem, gyalogosan is csak honvéd kísérettel közlekedhettek, járdára még azzal sem léphettek. Aki meghalt, fejébe, ha kapott egyáltalán, a „Pro Patria” (A Hazáért) felirat nem kerülhetett. Ki voltak téve a keretlegénység kényének – kedvének, akik sokszor fejadagjaikat megkurtították, fizikailag bántalmazták, vagy szándékosan a halálba küldték őket. Törvények szerint magyar katonák voltak azok az elterjesztett, tifuszos muszósok is, akikkel a keretlegénység 1942 júliusában az ukrajnai Dorosicsban végzett. Barakkjaikat felgyújtották, a menekülőket legéppuskázták. Az eset nem volt egyedülálló a keleti front történetében. Nem csoda hát, hogy veszteségük a frontokon 90 % -os volt, értendő ez alatt az elesetteket, eltűnteket, sebesülteket. (Az sem lehet „sem mentség, sem magyarázat, hogy a harcoló állományban is hasonlóak a veszteséglisták.) A muszós állományban értelmiségiek is szolgáltak, volt olyan kiegészítő század, ahol tíz orvos is dolgozott, míg az otthoni falvakban, de még a harcoló alakulatoknál orvoshiány volt! Rejtő Jenőnek nem sikerült a pokolból hazatérnie, sem Petschauer Attila olimpiai vívóbajnoknak, Örkény István viszont azon kevés szerencsések között volt, akiknek ez megadatott.

Az önkényeskedéseknek a frontra kilátogató Nagy Vilmos honvédelmi miniszter ugyan ideiglenesen gátat szabott, és lehetővé tette a muszós munkásszázadok állományának leváltását, ám a posztjáról – részint ezen intézkedései miatt – való távozása után folytatódott az atrocitások. Nagy Vilmosnak „bűne” volt még az is, hogy 1943-ban – Kállay Miklós miniszterelnökkel egyetértésben – elutasította azt a német kérést, amely 300 000 (!) zsidó munkaszolgálatosnak a németek részére (!) való közvetlen átadását szorgalmazta. Utóda, az 1943 júniusában hivatalba lépő Csatai Lajos engedelmesebbnek bizonyult. 1943 végétől már nem csupán a magyarországi hadiüzemekben és magyar hadműveleti területeken dolgoztak zsidó munkaszolgálatosok, hanem a német Todt – szervezet kötelékébe átadott tizenöt muszós század a szerbiai Bor városánál dolgozott rézbányákban, amikor nem, akkor utat és vasutat építettek. A Radnóti Miklós költészetéből elhíresült bori táborban szenvedett a költő mellett pl. Lehel György karnagy, Szalai Sándor, a magyar szociológiai tudomány nagyja, Keleti László színművész, Nóti Károly forgatókönyvíró, humorista. Talán azért kevésbé ismert ez a tény, mert ők túléltek a borzalmakat?

Mindezek mellett 1943- ban a Hitlerhez Klessheimbe Kállay Miklós miniszterelnök kíséretében kilátogató Horthy kormányzó még visszautasította a magyar zsidóság kiadására és deportálására vonatkozó német követelést, azzal a cinikus indoklással, hogy a zsidóság deportálása a magyar gazdaság és haditermelés összeomlásához vezetne (ami ugye német érdek sem lehet) és, hogy a zsidók szakértelmét a magyar gazdaság nem nélkülözheti.

Magyarország 1944. márciusi 19-i német megszállása azonban merőben új helyzetet teremtett úgy az ország, mint annak zsidó polgárai számára.

V. A Holokauszt beteljesülése 1944/45

Az 1944/45 – ben történtek a magyar – zsidó együttélést a leginkább megterhelő események sorozata, amelynek árnyéka rávetül az azóta eltelt évtizedekre is. Próbára tette a magyar zsidóságot nem csupán egzisztenciális, de fizikai létezésében is, azon túl identitásvállalásában, hogy a történetek után tud-e, akar-e még magyarnak maradni. Másfelől persze próbára tette a keresztény magyarságot is, úgy kereszténységében, mint magyarságában, de elemi emberségében is. A próbán a magyar társadalom nagy többsége nem vizsgázott jelesre, de a kudarc felelősségéért csak részben okolható. A felelősség kérdésében előrebocsátva az ítéletet, azt mondhatni, hogy a magyar Holokausztra nagy valószínűséggel nem került volna sor a német megszállás nélkül, másfelől viszont azt a magyar állam intézményeinek – kormány, közigazgatás, csendőrség – aktív közreműködése és a többségi társadalom alapvető passzivitása nélkül nem lehetett volna végrehajtani.

1944. március 19 –én, már a megszállás első napján megindultak az idetelepült Gestapo irányításával az őrizetbe vételek. A nem német szimpatizáns magyar politikusok, képviselők, publicisták, pártvezetők mellett egy hét leforgása alatt letartóztattak 3076 magyar zsidót is. Német utasításra – az európai gyakorlathoz hasonlóan – március 21 –én megalakult a budapesti Központi Zsidó Tanács (Judenrat) Stern Samu vezetése alatt, egy héttel később pedig az országos hatáskörű Magyar Zsidók Központi Tanácsa, amely a magyar kormányon keresztül elrendelt utasítások végrehajtásáért volt felelős. A magyar kormány belügyminisztere, Jaross Andor és államtitkárai, Baky László és Endre László voltak az első számú felelősök a program végrehajtásáért. A Budapestre települt Adolf Eichmann, a zsidókérdés „szakértője” és a Holokauszt első számú felelőse csak kb. száz fős német stábbal érkezett, „tanácsadóként” a magyar Sztójay- kormány mellé. A deportálások végrehajtása tehát a magyar állam szerveire maradt. A kormány március végétől miniszterelnöki rendeletek sorával – tehát a korábbiakkal ellentétben nem az országgyűlés által elfogadott és a kormányzó által aláírt és kihirdetett törvényekkel (!) – kezelte a zsidóság jogfosztását, ezzel mintegy lehetővé téve, hogy a kormányzó „kibújjon” az aláírásával történő közvetlen felelősségvállalás elől. (Egy mondat erejéig Horthy felelősségéről. A kormányzó struccpolitikája ellenére tudatában volt annak, hogy a deportált magyar zsidókra nem munkatábor, hanem megsemmisítés vár. Korábban is sejthette a táborok lényegét, de április végén hozzá is eljutott az ún. „Auschwitz –jegyzőkönyv” egy magyarra fordított példánya, kétsége nem lehetett tehát a deportált magyar zsidók sorsát illetően.) A rendeletek teljesen megtiltották a zsidók sajtó, színművészeti, filmművészeti kamarai tagságát, keresztény alkalmazottak tartását zsidó családoknál, elrendelték a rádiókészülékek leadását, kötelezővé tették a sárga csillag viselését. Fejadagjukat a keresztényekéhez mérten kevesebben szabták meg, a zsidók ezek értelmében lakókörzetüket nem hagyhatták el, utazni nem utazhattak. Az országot a deportálásokat előkészítendő hat körzetre osztották, a helyi közigazgatást utasították a zsidó személyek összeírására. Az első gettót, ahová a zsidókat összezsúfolták

április 16-án állították fel, majd a következő hetekben országszerte megtörtént a zsidók gettóba kényszerítése. A gettóba hurcolt zsidók javait – házait, jószágait, üzleteit, árukészleteit és ingóságait – leltárba vették és zárolták, majd keresztény „igénylőknek” juttatták. Az első próbaszerelvény a lengyelországi Auschwitzba már április végén kigördült Kistarcsáról, május 15-től pedig megindultak a tömeges deportálások. Átlag napi négy szerelvény gördült a határ felé, szerelvényenként 3200 - 3500 deportálttal, akiket a falvakban csendőrök, a városokban rendőrök kísérték a gettókból a marhavagonokhoz, s Kassáig a csendőrök gondoskodtak a szerelvények kíséretéről, ahol átadták a vagonokat a speciális német egységeknek. A végállomás Auschwitz – Birkenau volt, ahová hat hét alatt 437 500 magyar zsidót hurcoltak. (A tábor berendezéseit, s a táborhoz vezető vasútvonalakat – bár ezt technikailag ekkor már megtehették volna – sem a szovjet, sem az angolszász gépek nem bombázták le.) A táborban a még munkaképeseket kiválogatták, a többieket a gázkamrákba küldték. A deportáltak 85 % -a odaveszett. A még életben maradtakat a tábor bezárásakor, 1945 januárjában tovább szállították más- németországi – táborokba.

A maga is megfélemlített magyar lakosság alapálláspontja többnyire és jobbik esetben a passzív szánalom és együttérzés volt, de szép számmal akadtak konkra éhes „árjásítók” is, de csak kevesen, akik szolidaritásukat kimerték fejezni, vagy ami több, segíteni próbáltak az üldözötteknek. A vidéki zsidóság deportálása után a budapesti, az oda menekültekkel kb. 250 000 főre duzzadt zsidóság deportálását Horthy kormányzó – a hazai egyházi, vatikáni és más nemzetközi nyomásnak engedve és a hadi helyzet németek számára kedvezőtlen alakulását kihasználva - június végén leállította.

A Holokauszt beteljesedése már a nyilas uralom időszakára, 1944. október 16. utánra esett. Szálasi Ferenc „nemzetvezető” a budapesti zsidóságból két ütemben 50 000 – 50 000 zsidó munkás „kölcsonbe adását”, hagyta jóvá a németek kérésére. Novembertől megindultak Budapestről a „halálmenetek” a nyugati határszél felé, hogy ott kényszermunkásként, embertelen körülmények között a Pozsonytól Triesztig tervezett védelmi övezet magyarországi szakaszának erősítésén dolgozzanak. Minthogy vagonok, gépjárművek a front szükségletei miatt már nem álltak rendelkezésre, a deportáltak gyalogmenetoszlopokba szervezve, éhségtől és a hidegtől, betegségtől elcsigázva tették meg a 200 km-es utat. Sokan már az út során meghaltak (ilyen halálmenetben vesztette életét Radnóti Miklós is), mások a munkatáborban vesztették életüket a végkimerüléstől, vagy az örök brutalitása végzett velük. (Így végezte be életét Szerb Antal és Sárközi György is.) 1945 áprilisában a még életben lévőket tovább hajszolták az ausztriai Mauthausen koncentrációs tábor és melléktáborai (Gusen, Gunkirchen) felé, ám sokukat az útba eső osztrák falvak felheccelt lakói vertek agyon. Akik megérkeztek, azokkal a táborélet körülményei – betegségek, éhség, kivégzések – végeztek.

1944. december közepén Budapest körül bezárult a szovjet gyűrű, megkezdődött Budapest 1945. február 17-ig tartó ostroma. A december 10-én bezárt budapesti nagygettóban (Erzsébetváros) kb. 100 000, a mintegy 2600 (külföldi követségek védelme alatt álló) „védett házakban és az ugyancsak nemzetközi védelmet élvező Duna –parti gettóban további 25 000 zsidó várt sorsára, szinte teljesen magára hagyatva szervezett élelem, tüzelő, gyógyszerellátás nélkül. A nyilas pártszolgálatosok rendszeresen fosztogatták a gettó lakóit, azon kevés javaiktól és értékeiktől megfosztva őket, amit lakásaikból még magukkal tudtak hozni. Minthogy a gyűrű miatt további halálmenetek indítása lehetetlenné vált a nyilasok számára, ezért a gettóból elhurcolt, vagy az utcákon összeszedett zsidókat a Duna parton végezték ki.

Az áldozatok száma pontosan meghatározhatatlan, de több ezerre tehető. Ami pedig a magyar Holokauszt áldozatainak, a magyar zsidóság halottainak összes számát illeti, a szakirodalom mindent egybevetve 500 – 600 ezer közé helyezi. (Az akkori ország területre vetítve!)

A magyar – zsidó együttélésekről alkotott kép nem lenne teljes, ha nem esne szó a zsidómentő akciókról, hiszen ebben a vézskorszakban is akadtak, akik számot adtak emberségükről, igaz kereszténységükről és magyarságukról.

A téma jellege miatt csak érintőlegesen essen szó a semleges országok diplomáciai testületeinek, (mindenek előtt Karl Lutz svájci és Raoul Wallenberg svéd diplomaták), pápai nunciatura (Angelo Rotta nuncius) vagy a Nemzetközi Vöröskereszt mentőakcióiról, jóllehet az általuk kiállított egyéni és csoportos védőokmányoknak (Schutzpass, Schutzbrief) és mentőakcióiknak köszönhetően becslések szerint mintegy 15 000 zsidó menekült meg a haláltól. Szólni kell viszont a magyar cionista önmentő tevékenységről és a magyar egyházak, katonai szervek és személyek, valamint civilek zsidómentő akcióiról!

Előbbi illetően a leginkább figyelemre méltó a Budapesti Mentőbizottság (Komoly Ottó, Kasztnér Rezső, Joel Brand) szervezte akció, amelynek során a mentőbizottságnak a németekkel sikerült megegyezniük, hogy „vérért árut” csereüzlet keretében mintegy 1700 zsidó elhagyhassa az országot. A „Noé bárkájának” is nevezett vonatra a kiirtásra ítélt magyar zsidóság minden csoportjából (szegények, gazdagok, fiatalok, idősek, neológok, ortodoxok, vidékiek, fővárosiak vegyesen) jutottak néhányan. A vonat előbb Bergen – Belsenbe vitte a kiválasztottakat, majd onnét a semleges Svájcba utazhattak tovább. Ugyancsak a Mentőbizottságnak sikerült olyan csereüzletet kötni az SS-szel, hogy bizonyos „fejpénz” lefizetése fejében több ezer magyar zsidó ne Auschwitzbe kerüljön, hanem Bécs környéki osztrák gazdákhöz mezőgazdasági munkára, ahol a túlélés esélye százszorta nagyobb volt, mint a táborokban. A keretbe leginkább értelmiségi és sokgyermekes zsidó családok kerültek, mintegy 15 000 zsidó így kerülte el a halált. Működtek a Mentőbizottságtól független cionista ellenálló csoportok is, amelyek tagjai a gettóban szorult lakosság életkörülményein próbált a lehetőségekhez mérten segíteni (élelmiszerjegy, élelmiszer, gyógyszer bejuttatása), vagy bujkálókat segített hamis papírokkal.

Bár a keresztény egyházak részéről a nyilas terrort nyilvánosan elítélő állásfoglalás nem született, a maga hatáskörében mindent megtett a zsidók sorsának enyhítéséért Apó Vilmos győri, Mindszenty József veszprémi, Kovács Sándor szombathelyi, Márton Áron gyulafehérvári római katolikus püspökök, Ravasz László református püspök, akik beadványaikban tiltakozásukat fejezték ki a történések miatt vagy pásztori körleveleikben szolidaritásra szólítottak fel. A pannonhalmi bencés apátság – élve területen kívüliségével – zsidó menekülteket fogadott be, az egyház papjai és lelkészei közül sokan hamis (visszatárlt) keresztlevelek kiállításával próbáltak segíteni az üldözötteken vagy parókiaikon, lelkészlakjaikon menedéket nyújtottak nekik.

A magyar királyi honvédség tisztjei közül is sokan tudták, hogy mi a morális és tisztességes magyar viselkedés ezekben az időkben. Míg a munkaszolgálatra behívás korábban a diszkrimináció egyik formája és eszköze volt, most, 1944 -ben, amikor már a deportálások folytak és vadásztak a zsidókra az utcákon, a behívás – ezzel szervezett keretek között élés, nem utolsó sorban az élelmiszerellátás biztosítottasága – már a túlélés esélyét jelentette. A német hatóságok nem véletlenül sérelmezték több ízben is az immár zsidómentés ezen formáját. A magyar tiszt becsületet és több ezer zsidó életét mentették meg ily módon olyan tisztak, mint Almásy Tibor főhadnagy, Gidófalvy Lajos főhadnagy, vagy a „magyar Schindlerként” is emlegetett Ocskay László százados. Koszorús Ferenc ezredesnek, az esztergomi páncélos hadtest vezérkari főnökének köszönhető a budapesti zsidóság deportálásának megakadályozása, aki az e célból Budapestre rendelt csendőralakulatokat egységeivel 1944.július elején kormányzói parancsra kiszorította a fővárosból.

Ahogy nőtt a veszély, úgy nőtt a keresztény civilek körében is a zsidósággal szembeni aktív szolidaritás. Zsidók bújtatásával, hamis vagy saját papírok átadásával, élelmiszerral, vagy bármi más módon – vállalva akár a nyilas rendelkezések ezért járó halálbüntetés kockázatát is - több száz honfitársunk tett tanúságot emberségéről. Jelképes értékű volt Alap

Gáspár, Rév- Komárom polgármesterének gesztusa, aki, miután nem sikerült megakadályoznia, hogy városa zsidó lakosságát deportálják, maga is beállt a sorba és elkísérte őket egészen az auschwitz halálba.

Az izraeli Yad Vasem Intézet „A Világ Igazáiként” számon tartja azokat a nem zsidó embereket, akik a vézskorszak idején önzetlenül, saját életük kockáztatásával mentették zsidó embertársaikat. A kb. 18 000 fős listán ma már csaknem 800 magyar név szerepel.

VI. Együttélés 1945 után

A zsidókra vonatkozó összes korábbi jogszabályt, törvényt és rendeletet már az Ideiglenes Kormány hatályon kívül helyezte 1945. március 17-i rendeletével, tehát már akkor, amikor Nyugat – Magyarországon még véget sem ért a zsidóság üldöztetése. A Magyar Országgyűlés aztán az 1946: XXV. tc.-kel mindezt törvényesítette is, midőn a ME. rendelettel hasonló értelemben visszamenőlegesen hatályon kívül helyezett minden korábbi zsidóellenes törvényt és rendeletet. Ugyanez a törvény elítélte a zsidóság üldözését, kimondta anyagi és erkölcsi kártérítésre való jogosultságát, valamint kifejezte, hogy a történetek „ellenkeznek az emberiség örök eszméivel, a magyar nép erkölcsi felfogásával és a magyar jog szellemével”. Megemlékezett a zsidókat mentőkről, úgy fogalmazva, hogy „ez az ellenállás világossá tette, hogy a magyar nép nem azonosítja magát a faji üldözéssel..”, A törvény tehát elismeri a Holokauszt tényét és egyúttal hivatalosan és törvényileg is elhatárolódik attól.

A zsidósággal szembeni bocsánatkérésnek is értelmezhető törvénnyel azonban nem ért véget az antiszemitizmus. 1946-ig végéig a jelenlegi ország területére visszatért a Holokauszt kb. 80 000 – 85 000 túlélője csalódottsággal, sebekkel magában, sokszor összes hozzátartozójukat elveszítve.(Az 1949. évi statisztika szerint a Magyarországon élő izraelita vallásúak száma 134 000 fő volt.) Sokan közülük azt tapasztalhatták meg, hogy házaikban az azokat egykor kiigénylő idegenek laknak, (vagy csak egyszerűen kibombáztak), javaikat széthurcolták, sokszor még számon kérően is néznek rájuk: ti miért jöttetek vissza, hiszen már nem számoltunk veletek? A történetek után nagyon nehéz volt az őszinte szembenézés áldozatok és cserbenhagyók között, ebben az utóbbiakat saját lelkiismeret furdalásuk is akadályozta. Bonyolította a helyzetet, hogy a többségi magyar társadalomnak is voltak veszteségei, fájdalmai, amiket most nem beszélhetett ki, s úgy érezhette (és egyre inkább joggal), hogy csak a zsidóság fájdalmát ismerik el. A hazatért zsidóságban alapvetően két típusú érzelmi attitűd alakult ki a magyarsághoz való viszonyában. Az egyik, hogy a történetek – a magyarság részéről történt cserbenhagyása és kiszolgáltatása –után már nem akart magyar lenni többé, vagyis újra „felfedezte „zsidó identitását. Ezek a zsidók többnyire az alija (a Palesztinába, illetve 1948 után már Izrael államba történő kivándorlás) útját választották, hogy új hazájukban, a zsidó hazában már csak, mint zsidók kezdjenek új életet. Másik részük azonban (véltetően, akiknek tapasztalatai a szomszédaikról kevésbé voltak negatívak) megmaradt magyar érzelműnek és az itthon maradás útját választotta.

Az 1945 – 1948 közötti, ún. koalíciós időszakban is borzolta a kedélyeket néhány országos viszhangot kiváltott antiszemita pogrom, mint pl. az 1946-os miskolci, diósgyőri és kunmadarasi események, ahol azoknak halálos áldozatai is voltak. Az 1947 –es választások

előtt is előfordultak antiszemita megnyilvánulások. A résztvevők körében zömmel a régi antiszemita reflexek működtek, a Horthy – korszak maradványai, de közrejátszottak aktuális politikai elemek is. (Feketézés, árdrágítás, árufelhalmozás zsidó kereskedők részéről, amiből az ott élők azt a következtetést vonták le, hogy „a zsidók semmit sem változtak”)

A z 1948 /49 től 1956 -ig tartó Rákosi -korszak az egyik legkevésbé kitárgyalt fejezete a zsidó-magyar együttélés történetének. A magát az 1919-es proletárdiktatúra jogörökösének szívesen aposztrofáló kemény sztálinista diktatúra általában lefojtotta a véleményszabadságot, nem kedvezve ezzel a friss múlt problémáinak kibeszéléséhez és feldolgozásához. A magyarságot általában, mint fasiszta nemzetet, „Hitler utolsó csatlósát” aposztrofálta, ebből az aspektusból viszont nem lehetett beszélni a magyarság tragédiájáról, a Don- kanyarról, a szovjet hadifogságról, a negatív felszabadulási élményekről, de tulajdonképpen magáról a Holokausztról sem, mert ugyanez a kommunista diktatúra osztályharcos alapon a zsidóságból csupán a kapitalista vállalkozókat, a démonizált tőkést volt hajlandó látni. Azért is volt tudathasadásos ez az állapot, mert a rendszer vezetői maguk is zsidó származásúak voltak, e tekintetben is jogfolytonosságát képezve 1919-nek. Ám azonban ahogy Kun Béla, Szamuely Tibor, Korvin Ottó tagadták zsidóságukat, úgy Rákosi Mátyásban, Gerő Ernőben, Vas Zoltánban, Révai Józsefben, Farkas Mihályban sem zsidó származásuk, hanem kommunista téveszmék voltak a lényegiek. (A maga is szélsőségesen antiszemita Sztálin szívesen emlegette Rákosit „kedvenc kis magyar zsidómnak”, ám ő kézzel – lábbal próbált tiltakozni ellene.) Az átlag polgár azonban – kivált, ha kellő ismeretek hiányában van – nem differenciál, s szemében az ÁVH, amelynek vezetői és tisztjei zömmel szintén zsidók voltak (Péter Gábor, Farkas Vladimir tábornokok, Szűcs ezredes) a 19 –es Cserny Jóska – féle Lenin- fiúkkal vált rokonná. Könnyen kialakult tehát és tűnt sok magyar számára igazoltnak a zsidósággal szembeni új vád, hogy a rendszer – amelyet el kellett viselnie - a zsidók bosszúja a magyarokkal szemben a Holokauszt miatt. Ezt a vélelmet alátámaszthatták azok az esetenkénti tapasztalatok, hogy egyéni bosszúkra természetesen kerülhetett sor zsidók részéről magyarokkal szemben. (Ezek azonban egyrészt bizonyíthatatlanok, kibeszélhetetlenek, másrészt nem számszerűsíthetők voltak, s talán éppen ettől veszélyesebbek az antiszemitizmus tovább élése szempontjából.) Hangsúlyozni kell tehát, hogy a Rákosi – rendszer lényegét nem funkcionáriusainak zsidósága, hanem totalitárius szemlélete és internacionalizmusa határozta meg. (Hogy a magyar társadalomban tovább élt a régi és az új alapú antiszemitizmus, mutatja, hogy Moszkvában 1953-ban Nagy Imre kiválasztásánál ugyanúgy fontos érv volt Rákosival szemben, hogy Nagy nem zsidó, mint majd 1956-ban Kádár János esetében Münnich Ferencsel szemben.) Az antiszemitizmust azonban a rendszer lefojtotta. Egyébként, hogy a helyzet ennél sokszínűbb, mutatja, hogy a rendszer ellenzékében is ott találhatjuk a zsidó gyökereik képviselőit, nem okvetlenül a Rákosi által kivégeztetett Rajk Lászlóra gondolva, hanem a Nagy Imre körül szervezkedő belső pártellenzék több tagjára, de olyan, kommunistasággal nem vádolhatókra is, mint pl. a Recsket megjárt Faludy György.

Ugyanígy félrevezető az a szűk körökben ma élő nézet is, amely 1956 lényegét antiszemita népfelkelésben határozza meg. A Rákosi –rendszer, a kommunista párt, az ÁVH funkcionáriusaival, kiszolgálóival szembeni népharag nem azok zsidó gyökereik miatt nyilvánult meg, hanem a magyar társadalom, a magyar nép ellen elkövetett bűneik miatt. A barikád emez oldalán is ott találjuk a zsidó származású felkelőket, forradalmárokat, elég, ha Angyal Istvánra, a Tűzoltó utcai felkelő csapat egyik vezetőjére, vagy a Baross tériek parancsnokára, Nickelsburg Lászlóra gondolunk. (Nickelsburg László anyját és három testvérét vesztette el a koncentrációs táborban.) Utóbb mindkettőjüket a megtorlások során kivégezték. (Amúgy ők is kommunisták voltak – a maguk más módján.) A valóság sohasem egyoldalú.

A Kádár- korszak a zsidó – magyar megbékélés évtizedeit hozta azon az alapon, hogy a téma egyszerűen áttörhetetlen tabunak számított, abból kiindulva, hogy az a probléma, amelyről nem beszélünk, az nem is létezik. (Egyébként ezt a felfogást a rendszer más dimenziókban is szívesen vallotta.) Az ÁVH tisztjeit leszerelték, azokat a születő média (Komlós János), a gazdasági és kulturális élet (Berkesi András, Kardos G. György) vezető pozícióiba vagy sztárjai közé rejtették.

Újabb sajátos dimenziót kölcsönzött az antiszemitizmusnak az, ahogy Magyarország diplomáciai viszonya alakult az 1948-ban létrejött Izrael állammal. (A zsidó állam a világ összes zsidójának a képviselőjét felvállalja!) A Magyar Népköztársaság a hidegháború környezetébe helyezett zsidó - palesztin(arab) konfliktusban az arabok oldalán állt, s az 1967-es hatnapos háború után megszakította diplomáciai kapcsolatait Izraellel,(az csak 1989-ben állt helyre.), és a cionizmust (egyébként az ENSZ-szel egyetemben) elítélte. Ez visszaütött általában a zsidóság megítélésére is. Ez azonban nem zárta ki, hogy a 60/70-es években virágkorát élő magyar kultúrát a „tűr-tilt- támogat” (TTT) szellemében a szintén zsidó származású Aczél György irányítsa. Magyarországon az antiszemitizmus a Kádár –éra alatt mindvégig látens maradt, (Lengyelországban, Romániában vagy a Szovjetunióban ugyanakkor időnként manifeszt formát öltött) s ennek köszönhetően az alija szinte marginális jelenséggé vált.

A közoktatásból – amúgy máig – kiszorult ez a kényes kérdés, még az egyetemek történelem szakos hallgatói is csak elvétve hallhattak róla. A rendszerváltás után, egy felszabadultabb légkörben a Magyar Auschwitz Alapítvány, majd a Holokauszt Dokumentációs Központ és Emlékhely tett sokat a kérdés köztudatba és a közoktatásba emeléséért, a probléma árnyalt, sokoldalú megközelítéséért, múlhatatlan érdemeket szerezve ebben prof. Szita Szabolcs, a HDKE tudományos vezetője.

A szabadabb légkör azonban fokozatosan felszínre hozta az újabb keletű antiszemitizmust is a magyar közgondolkodásban. Hogy vallás-e vagy nemzet a zsidóság, ma még talán még nehezebb eldönteni, mint akár évtizedekkel korábban. A magyarországi zsidóság számáról nincsenek pontos statisztikai adataink, (2001-ben 12 871 fő vallotta magát izraelita felekezetűnek) a becslések 80 000 – 100 000 közé teszik ezt a mutatót, s a zsidó lakosság ma már szinte kizárólag a fővárosra korlátozódik. A hatályos magyar alkotmány nem tekinti a zsidóságot nemzeti kisebbségnek (nemzetiségnek), holott ennek jogi akadálya nem lenne, lévén ma már van anyaországuk Izrael révén. Néhány éve néhány zsidó értelmiségi felvetette a nemzetiségként való megjelölés igényét, ám a MAZSIHISZ ezt egyértelműen elutasította, kinyilvánítva a magyar zsidók általános véleményét, hogy magyarok lévén nem kívánnak kisebbséget képezni hazánkban a vallási kisebbségen kívül. (Jóllehet a zsinagógákat mindössze mintegy kétezren látogatják rendszeresen.) Sokak szerint a zsidónak lenni nem vallás, nem nemzetiség, hanem sorsközösség, amelynek meghatározó eleme a Holokauszt – szindróma.

Napjaink antiszemitizmusának pontos okainak feltárása, analízisa azonban a jövő szociológusaira és történészeire marad, s meg is haladná e dolgozat kereteit.

Csak remélni lehet, hogy a zsidó – magyar együttélés következő fejezete kevesebb teherrel lesz megterhelve, mint a XX. század vérzivataros korszaka.